

OBRAZ MIASTA BIAŁEGOSTOKU PO II WOJNIE ŚWIATOWEJ JAKO PUNKT WYJŚCIOWY DO ANALIZY PRZEKSZTAŁCEŃ PRZESTRZENNYCH W OKRESIE POWOJENNYM NA PODSTAWIE „INWENTARYZACJI STANU ZAGOSPODAROWANIA MIASTA BIAŁEGOSTOKU – 1948 R.”¹

Michał Chodorowski

Wydział Architektury, Politechnika Białostocka, ul. Grunwaldzka 11/15, 15-893 Białystok
E-mail: michal.chodorowski@gmail.com

IMAGE OF THE CITY OF BIALYSTOK AFTER WORLD WAR II AS STARTING POINT FOR THE ANALYSIS OF SPATIAL TRANSFORMATIONS IN THE POSTWAR PERIOD BASED ON THE 'INVENTORY OF THE DEVELOPMENT OF CITY OF BIALYSTOK – 1948'

Abstract

Image of Białystok in the years 1944-1948 is crucial in understanding the spatial changes that occurred during the reconstruction and implementation of economic plans by the communist authorities. Significant destruction of the city, especially its downtown materially affect the possibility of spatial transformations.

The article is an analysis of data from the previously known sources on the subject and the documents to which the author has reached. The first part presents the statistics for each group of buildings in the subsequent analyses limited to the present and the pre-war downtown area. The last step is to analyze the spatial damage from the available plans.

Streszczenie

Obraz Białegostoku w latach 1944-1948 jest kluczowy dla zrozumienia zmian przestrzennych, jakie nastąpiły w trakcie odbudowy i wprowadzania kolejnych planów gospodarczych przez władze PRL. Poważne zniszczenia miasta, a szczególnie jego śródmieścia, wpłynęły znacząco na możliwości przekształceń przestrzennych.

Artykuł jest analizą danych z dotychczas znanych źródeł tematu, jak i dokumentów, do których autor dotarł. W pierwszej części zaprezentowano dane statystyczne dla poszczególnych grup budynków w kolejnych analizach ograniczono do obecnego jak i przedwojennego obszaru śródmieścia. Ostatnim etapem jest analiza przestrzenna zniszczeń na podstawie dostępnych planów.

Keywords: urban space; World War II; post-World War period

Słowa kluczowe: przestrzeń miejska; II wojna światowa

WPROWADZENIE

Obraz Białegostoku w latach 1944-1948 jest kluczowy w zrozumieniu zmian przestrzennych jakie nastąpiły w trakcie odbudowy i wprowadzania kolejnych planów gospodarczych przez władze PRL. Poważne zniszczenia miasta, a szczególnie jego śródmieścia, spadek liczby ludności w wyniku działań wojen-

¹ Operat: *Inwentaryzacja stanu zagospodarowania miasta Białegostoku – 1948r.*, Zasoby Departamentu Urbanistyki Urzędu Miejskiego w Białymstoku.

nych i masowej eksterminacji ludności żydowskiej oraz wprowadzenie nowego systemu politycznego wpłynęły znacząco na zmiany stanu własności i możliwości przekształceń przestrzennych.

Analiza dokumentów analitycznych, planistycznych oraz planów przedwojennych i powojennych stanowi podstawę określenia dokładnego stanu wyjściowego do ukształtowania się współczesnego układu przestrzennego obszaru śródmieścia miasta. Oprócz znanych źródeł autor dotarł do dokumentów *Inwentaryzacja stanu zagospodarowania miasta Białegostoku – 1948r.*, a także *Planu inwentaryzacyjnego ze stycznia 1948 r.*, które znajdują się w zasobie Departamentu Urbanistyki Urzędu Miejskiego w Białymstoku.

Założeniem artykułu jest zbadanie stanu zniszczeń zabudowy miejskiej na obszarze śródmieścia² na podstawie operatu - *Inwentaryzacji stanu zagospodarowania miasta Białegostoku – 1948r.* (zwanej dalej Inwentaryzacją), jak i *Planu inwentaryzacyjnego części miasta Białegostoku*. Materiały te powstały na początku 1948 r. i służyły przy pracach nad Programem Ogólnym Zagospodarowania Przestrzennego Miasta Wojewódzkiego Białostok, realizowanego w II połowie 1948 r., autorstwa I. F. Tłoczka i S. Zielińskiego.

W pierwszej części artykułu zebrano w literaturze i innych źródłach informacje dotyczące danych statystycznych na temat skali zniszczeń. Kolejnym etapem było wyliczenie - na podstawie danych z materiałów opisanych w artykule - procentowych zniszczeń dla całego miasta, następnie limitacja ich do obszaru zamkniętego w obrębie dzisiejszej obwodnicy śródmieścia (przedwojenne Śródmieście Północ, Południe,

Piaski i Bojary) oraz kolejne ograniczenie się do obszaru przedwojennego Śródmieścia Północ oraz Południe. Następnym etapem prac była analiza planu inwentaryzacyjnego (ogranicza się do współczesnego Śródmieścia) i opisanie zniszczeń w wymiarze przestrzennym.

Białostok w okresie II wojny światowej został w dużym stopniu zniszczony. O zakresie zniszczeń pisał prof. A. Dobroński³ „*Obliczono, że w gruzach leżało ponad trzy czwarte budynków przemysłowych, niemal trzecia część domów mieszkalnych (całkowicie 7 tys. budynków mieszkalnych i gospodarczych z około 19 tys., a niemal drugie tyle częściowo), i ponad 43% gmachów użyteczności publicznej...*”⁴.

Temat poruszała też dr M. Dolistowska⁵ - wskazuje na zniszczenia na obszarze śródmieścia w skali 80%, a także powołuje się na pierwsze rejestry i wykazy zniszczeń z lat 1944-45: „*Zgodnie z wykazem szkód wojennych w nieruchomościach Białegostoku, przygotowanym przez Zarząd Miejski, przeciętny stan zniszczeń w budynkach mieszkalnych wynosił 53,5%, w budynkach gospodarczych - 79,0%, w budynkach przemysłowych - 79,2%, zaś w budynkach użyteczności publicznej - 49,6%...*”⁶. O skali zniszczeń, według autorki, świadczył też plan „*Miasto Wojewódzkie Białostok. Program ogólnego planu zagospodarowania przestrzennego*”⁷.

Innym źródłem jest praca magisterska M.M. Sokołowskiego⁸, zawierająca kwerendę materiałów historiograficznych na temat odbudowy miasta w latach 1944 - 1949. Uzupełniają one wiedzę dotyczącą dokumentów planistycznych.

² Współczesnego śródmieścia - obszaru miasta zamkniętego ulicami Towarową, Piastowską, Miłosza, Zwierzyniecką, Kopernika, Bohaterów Monte Cassino, Poleską.

³ A. Dobroński, *Białostok – historia miasta*, Zarząd Miasta Białegostoku; Białostok, 1998, s. 172-174; red. A. Dobroński, *Historia Białegostoku*, Fundacja Sąsiedzi, wyd. I, Białostok 2012, s. 444.

⁴ A. Dobroński, *Białostok – historia miasta*, op.cit., s. 172.

⁵ M. Dolistowska, J. Szczygieł-Rogowska, J. Tomalska, *Białostok nie tylko kulturalny, okres powojenny - lata 1944-46*, Instytut Wydawniczy Kreator, wyd. I, Białostok, 2008, s. 89.

⁶ M. Dolistowska, J. Szczygieł-Rogowska, J. Tomalska, *Białostok nie tylko kulturalny...*, op. cit., s. 89

⁷ Archiwum Państwowe w Białymstoku, Okręgowy Urząd Likwidacyjny 107. Plan zagospodarowania miasta Białegostoku, niepodpisany, niedatowany. M. Dolistowska podała przypuszczalny okres powstania planu na lata 1945-1946. Analiza planów z lat 1945 S. Bukowskiego i L. Dąbrowskiego oraz planu I. F. Tłoczka i S. Zielińskiego z 1948 r., pozwala przypuszczać, że plan jest późniejszy – rok 1948 i powstał na jednym z rysunków szkicowych do właśnie powstającego „Programu ogólnego planu zagospodarowania miasta wojewódzkiego Białostok”.

⁸ M.M. Sokołowski, *Odbudowa Białegostoku w latach 1944 – 1949*, Uniwersytet w Białymstoku, Wydział Historyczno-Socjologiczny, Instytut Historii, Białostok 2006.

⁹ Liczba 7 687 budynków w większości opracowań jest podawana jako liczba budynków zniszczonych - takie dane autor znalazł w pracy magisterskiej M.M. Sokołowskiego, *Odbudowa Białegostoku w latach 1944 – 1949*, op.cit., s.25. Autor powołuje się dwa źródła: APB, Zarząd Miejski Białostocki, sygn. 73, s. 45, *Wykaz szkód w nieruchomościach państwowych* oraz E. Bakun, A. Barwijuk, A. Szyszkowska, *Województwo białostockie...*, s.100. Także prof. A. Dobroński podaje liczbę 7 tys. budynków mieszkalnych i gospodarczych z około 19 tys., a niemal drugie tyle zniszczonych częściowo (brak źródła) jednocześnie powołuje się na prof. Tłoczka, określając 43% zniszczenia gmachów użyteczności publicznej. Pokrywa się to z danymi z *Inwentaryzacji*.

1. ANALIZY DANYCH Z OPERATU *INWENTARYZACJA STANU ZAGOSPODAROWANIA MIASTA BIAŁEGOSTOKU – 1948R.*

Poniżej zamieszczono tabelę sporządzoną na podstawie *Ilości zabudowy i rodzaju zabudowy* zawartej w *Inwentaryzacji*.

Tabela 1 obrazuje liczbę poszczególnych form zabudowy (budynków) podzielonych według funkcji na rok 1939 r. Ogółem według powyższych danych w 1939 r. było 15 631 budynków (7 687 budynków o funkcji mieszkalnej⁹, 835 budynków o funkcji przemysłowej, 265 budynków użyteczności publicznej i 6 846 budynków gospodarczych). Zniszczeniu w trakcie działań wojennych uległy 4 232 budynki: 1 754 budynki mieszkalne, czyli 23% ze stanu z 1939 r., 635 budynków przemysłowych – 76% przedwojennej zabudowy przemysłowej, 119 budynków użyteczności publicznej czyli, 45% stanu przedwojennego, oraz 1724 budynki gospodarcze, co stanowiło 25% stanu z 1939 r.

obu przeliczników pokrywa się lub wahania są nieduże (przemysł, budynki gospodarcze, budynki użyteczności publicznej), w przypadku budynków mieszkalnych różnica ta wynosi 7%. Obliczenia dla ogółu budynków wykazały przy zsumowaniu poszczególnych grup liczbę – 15 631, budynki zniszczone w czasie wojny zamykają się w liczbie 4232 - dało to wynik 27%. Zastosowana analogicznie do poprzednich grup metoda wyciągania średniej z poszczególnych grup przy 49,5% zniszczeniach w grupie budynków murowanych i 27% zniszczeniach w zabudowie drewnianej dały wynik 36,15%. Natomiast w operacie zastosowano wyliczenie średniej ze średnich (29%;76%;41,15%;28,4%), co przy bardzo wysokim wskaźniku zniszczeń zabudowy przemysłowej podwyższało statystyki do 44%. W różnych źródłach można znaleźć dane dochodzące do 60%¹⁰, 70% zniszczeń ogólnej zabudowy i 90% zniszczeń w przemyśle¹¹.

Tab.1. Porównanie liczby budynków w Białymstoku w latach: 1939, 1945, 1948r. na podstawie Rodzaju zabudowy operatu *Inwentaryzacji stanu zagospodarowania miasta Białegostoku – 1948r.*

ILOŚĆ BUDYNKÓW										
ROK	Budynki mieszk.		Budynki przemysłowe		Bud. użyt. publ.		Budynki gosp.		Ogółem	
	murowane	drewniane	murowane	drewniane	murowane	drewniane	murowane	drewniane	murowane	drewniane
1939	1976	5711	422	413	166	99	473	6373	3037	12594
Ilość budynków zniszczonych w czasie wojny	847	907	310	325	82	37	152	1572	1391	2841
% zniszczenia poszczególnych	43%	15,90%	73,50%	78,50%	48,50%	37,40%	32,20%	24,60%	49,50%	22,80%
Ogółem budynki w 1939r.	7687		835		265		6846		15631	
Ogółem budynki zniszczone w czasie wojny	1754		635		119		1724		4232	
% zniszczenia w grupach budynków poszcz. Funkcji	23%		76%		45%		25%		27%	
% zniszczenia dane z operatu (średnia z wartości % poszczególnych grup budynków)	29%		76,00%		41,15%		28,40%		36,15%	
							wg operatu średnia/średnich z poszczególnych funkcji		44%	
1945	1129	4804	112	88	84	62	321	4799	1646	9753
Ilość budynków odremontowanych bądź nowo wzniesionych	11	39	5	1	11	1	22	45	49	86
1948 z m-ca marca	1140	4843	117	89	95	63	343	4844	1695	9839

Źródło: opr. własne, na podstawie części *Rodzaj zabudowy operatu Inwentaryzacji stanu zagospodarowania miasta Białegostoku – 1948 r.*

Zastosowano dwa sposoby obliczania procentowego udziału zniszczeń. Powyższe dane są wyliczone przez autora po zsumowaniu zniszczeń w poszczególnych grupach (zabudowa murowana lub drewniana), a następnie wyliczono procent zniszczeń. Obliczenia w *Inwentaryzacji* są średnią z poszczególnych procentowych udziałów zniszczeń w poszczególnych grupach. Procentowy wynik przy zastosowaniu

Skala zniszczeń w zabudowie mieszkalnej murowanej, czyli dotyczyło to w większości zabudowy śródmiejskiej, wynosiła 43%. Było to wynikiem zniszczenia gęstej zabudowy dzielnic żydowskich w 1943 r. w trakcie wojny oraz niszczenia poprzez wypalanie zabudowy śródmiejskiej (biurowo – handlowo – przemysłowej) przez wycofujących się Niemców, jak i zniszczenia dokonane przez Armię Czerwoną w 1944 r.

¹⁰ Za: M.M. Sokolowski: APB, Zarząd Miejski Białostocki, sygn. 73, s. 45, *Wykaz szkód w nieruchomościach państwowych* oraz E. Bakun, A. Barwijk, A. Szyszowska, *Województwo białostockie...*, s. 100.

¹¹ Za: M.M. Sokolowski: APB, Prezydium MRN w Białymstoku, sygn. 1244, s. 6. Dokument sporządzony przez Miejską Komisję Planowania Gospodarczego o nazwie „Podstawowe zagadnienia rozwoju miasta w okresie 1944 – 1970 r. oraz zamierzenia na lata 1971-1975”.

Tab. 2. Wykaz zniszczonych nieruchomości na obszarze Białegostoku. Dane dla budynków mieszkalnych na obszarze śródmiejskim zgodnie z operatem *Inwentaryzacji*

Osiedla śródmiejskie	Budynki mieszkalne					
	wszystkie (1939 r.)		Zburzone ¹²		Spalone ¹³	
	murow.	drewn.	murow.	drewn.	murow.	drewn.
Piaski	322	829	87	2	31	209
Śródmieście Płn.	476	669	99	13	182	230
Śródmieście Płd.	471	511	225	12	96	230
Bojary	226	469	13	8	45	36
Razem	1495	2478	424	35	354	705
Suma poszcz. grup	3973		459		1059	
Zniszczenia % w poszcz. grupach	100%	100%	28%	1,4%	23,6%	28%
Zniszczenia % wg poszcz. grup	100%		11,5%		26,6%	
Zniszczenia % na obszarze śródmieścia	100%		38%			

Źródło: opr. własne na podst. M.M. Sokołowski, *Odbudowa Białegostoku w latach 1944 – 1949*, op.cit., s.121; APB, Zarząd Miejski, sygn. 73, s.22, *Wykaz zniszczonych nieruchomości w mieście Białystok*.

Tab. 3. Wykaz zniszczonych nieruchomości na obszarze Białegostoku. Dane dla budynków mieszkalnych na obszarze śródmiejskim (1939 r.) zgodnie z operatem *Inwentaryzacji*.

Osiedla śródmiejskie	Budynki mieszkalne					
	wszystkie (1939 r.)		zburzone		spalone	
	murow.	drewn.	murow.	drewn.	murow.	drewn.
Śródmieście Płn.	476	669	99	13	182	230
Śródmieście Płd.	471	511	225	12	96	230
Razem	947	1180	324	25	278	460
Suma poszcz. grup	2127		349		738	
Zniszczenia % w poszcz. grupach	100%	100%	34%	2%	29%	38%
Zniszczenia % wg poszcz. grup	100%		16%		34%	
Zniszczenia % na obszarze śródmieścia*	100%		51%			

*obszar przedwojennego śródmieścia

Źródło: opr. własne na podst. M. M. Sokołowski, *Odbudowa Białegostoku w latach 1944 – 1949*, op.cit., s.121; APB, Zarząd Miejski, sygn. 73, s. 22, *Wykaz zniszczonych nieruchomości w mieście Białystok*.

¹² Domy zburzone: drewniane – zachowane części budynku; murowane – brak ścian w całości albo w części.

¹³ Domy spalone: drewniane – pozostały fundamenty; murowane – pozostały ściany.

OBRAZ MIASTA BIAŁEGOSTOKU PO II WOJNIE ŚWIATOWEJ ...

Analiza ograniczona do obszaru objętego *Planem inwentaryzacyjnym* z 1948 r. wskazuje, że zniszczenia na tym obszarze wynosiły 38% w budynkach o funkcji mieszkaniowej (tab. 2). Na tym obszarze znajdowało się 75% zabudowy mieszkaniowej murowanej dla całego miasta, m.in. kamienic o intensywnych wskaźnikach użytkowania. Zniszczone zostało 52% całego zasobu z tej grupy z roku 1939. W przypadku budownictwa drewnianego jest to 29,8%.

W celu określenia procentowego udziału zniszczeń w obszarze przedwojennego śródmieścia ograniczono obliczenia do obszaru Śródmieście Północ i Południe. 51% budynków mieszkalnych zostało zburzonych lub spalonych, dla budynków murowanych wskaźnik ten wynosił 63,5%, a dla drewnianych 41%. Na tym obszarze ilość spalonych budynków wyniosła 34% - wiązało się to z planowym niszczeniem zabudowy dzielnic żydowskich w 1943 r., jak i działalnością „Brandkommando” w 1944 r.¹⁴

Tab. 4. Wykaz zniszczonych nieruchomości na obszarze Białegostoku. Dane dla budynków użyteczności publicznej na obszarze śródmiejskim zgodne z operatem *Inwentaryzacji*

Osiedla śródmiejskie	Budynki użyteczności publicznej					
	Wszystkie (1939 r.)		zburzone		spalone	
	murow.	drewn.	murow.	drewn.	murow.	drewn.
Piaski	26	36	3	0	11	14
Śródmieście Płn.	25	16	2	1	1	6
Śródmieście Płd.	0*	22	16	0	18	9
Bojary	39	2	0	0	3	0
Razem	-	76	21	1	33	29
Suma poszcz. grup	-		22		62	

*błąd w danych na temat ilości budynków murowanych w 1939 r. uniemożliwia podsumowania i wyliczenia procentowego udziału zniszczeń

Źródło: opr. własne na podst. M. M. Sokołowski, *Odbudowa Białegostoku w latach 1944 – 1949*, op.cit., s.121; APB, Zarząd Miejski, sygn. 73, s. 22, *Wykaz zniszczonych nieruchomości w mieście Białystok*.

Tab. 5. Wykaz zniszczonych nieruchomości na obszarze Białegostoku. Dane dla budynków użyteczności publicznej na obszarze śródmiejskim (1939 r.) zgodne z operatem *Inwentaryzacji*

Osiedla śródmiejskie	Budynki użyteczności publicznej					
	Wszystkie (1939 r.)		zburzone		spalone	
	murow.	drewn.	murow.	drewn.	murow.	drewn.
Śródmieście Płn.	25	16	2	1	1	6
Śródmieście Płd.	0*	22	16	0	18	9
Razem	-	38	18	1	19	15
Suma poszcz. grup	-		19		34	

* błąd w danych na temat ilości budynków murowanych w 1939 r. uniemożliwia podsumowania i wyliczenia procentowego udziału zniszczeń

Źródło: opr. własne na podst. M.M. Sokołowski, *Odbudowa Białegostoku w latach 1944 – 1949*, op.cit., s.121; APB, Zarząd Miejski, sygn. 73, s. 22, *Wykaz zniszczonych nieruchomości w mieście Białystok*.

¹⁴ Za: M.M. Sokołowski; J. Kulak, *Białostoczczyzna 1944 – 45 w dokumentach podziemia i oficjalnych władz*, Warszawa 1998, s. 26.

Tab. 6. Wykaz zniszczonych nieruchomości na obszarze Białegostoku. Dane dla budynków fabrycznych na obszarze śródmiejskim zgodne z operatem *Inwentaryzacji*

Osiedla śródmiejskie	Budynki fabryczne					
	Wszystkie (1939r.)		zburzone		spalone	
	murow.	drewn.	murow.	drewn.	murow.	drewn.
Piaski	27	29	8	3	6	14
Śródmieście Płn.	211	236	18	5	143	180
Śródmieście Płd.	10	20	6	1	5	17
Bojary	26	27	12	6	7	14
Razem	274	312	44	15	161	225
Suma poszcz. grup	586		59		386	
Zniszczenia % w poszcz. grupach	100%	100%	16%	4,8%	58,7%	72%
Zniszczenia % wg poszcz. grup	100%		10%		65,8%	
Zniszczenia % na obszarze śródmieścia*	100%		75,9%			

*obszar przedwojennego obszaru śródmieścia

Źródło: opr. własne na podst. M. M. Sokolowski, *Odbudowa Białegostoku w latach 1944 – 1949*, op.cit., s.121; APB, Zarząd Miejski, sygn. 73, s. 22, *Wykaz zniszczonych nieruchomości w mieście Białystok*.

W kolejnej opisywanej grupie – budynkach o funkcji przemysłowej - zniszczenia procentowe dla ogółu wyniosły 75,9% i nie różni się ten wynik od wyników dla całego miasta. Przedwojenny przemysł zlokalizowany był głównie na terenach śródmiejskich, co było jednym z większych problemów przedwojennego miasta. Zniszczenia w takiej skali spowodowały z jednej strony unicestwienie przedwojennego przemysłu włókienniczego, z drugiej - były I etapem do przeniesienia terenów przemysłowych poza centrum. Należy zwrócić uwagę, że te dane są tylko wykazem zniszczonych budynków, innym zagadnieniem jest zniszczenie infrastruktury przemysłowej, czyli wszystkiego, co w tych fabrykach było wewnątrz – maszyny, surowce, itp. przez Sowieców, Niemców i wyzwalającą Armię Czerwoną.

W samym przedwojennym śródmieściu, gdzie istniało razem 477 budynków przemysłowych (57%

wszystkich budynków tego typu) zniszczonych zostało 375 – 78,6% stanu z 1939 r. W 72,3 % zostały one spalone głównie przez wycofujące oddziały niemieckie stosujące taktykę „spalonej ziemi”. Zlokalizowany tutaj przemysł włókienniczy został kompletnie zniszczony.¹⁵

W budynkach o funkcji gospodarczej zniszczenia sięgają rzędu 43,7% i odpowiadają analogicznej liczbie budynków zniszczonych o funkcji mieszkalnej. W większości były to budynki drewniane, które uległy spaleni.

W terenie śródmiejskim procentowy udział był większy i wyniósł 55,5%.

W części *Inwentaryzacji*¹⁶ dotyczącej zniszczonych terenów zabudowanych istnieje niespójność, która poddaje w wątpliwość ogólny obszar zniszczony wielkości 130 ha. Tabela zamieszczona na planie *Stan użytkowania*¹⁷ dzieli zabudowę intensywną na dwie ka-

¹⁵ Za M.M. Sokolowski: „Przemysł włókienniczy w Białymstoku przestał istnieć” – stwierdził B. Szydek, *Lata decydujących przemian. Szkice historii Polski Ludowej 1944-1959*, Warszawa 1980, s. 103.

¹⁶ Operat: *Inwentaryzacja stanu zagospodarowania miasta Białegostoku – 1948r.*, Zasoby Departamentu Urbanistyki Urzędu Miejskiego w Białymstoku.

¹⁷ *Stan użytkowania*. Oprac.: Zarząd Miejski w Białymstoku, Biuro Planu Zabudowania; podz. 1:10 000, Białystok dn. 30 XI 1938, I. Tłoczek, w zasobie Departamentu Urbanistyki Urzędu Miejskiego w Białymstoku.

tegorie – zabudowę zwartą (200 ha) i zabudowę gęstą (490 ha). Natomiast dane z 1948 r. wskazują tylko zniszczenia w zabudowie gęstej na poziomie 116 ha – czyli 16% zabudowy intensywnej. Konfrontując to z informacjami dotyczącymi zniszczeń w śródmieściu wielkości 50 - 80%, nasuwa się wniosek, że część danych została pominięta. Sugeruje to także *Plan inwentaryzacyjny części miasta Białegostoku (Śródmieście)*¹⁸, którego pobieżna analiza świadczy o wyższym wskaźniku zniszczeń.

2. ANALIZA PLANU INWENTARYZACYJNEGO CZĘŚCI MIASTA BIAŁEGOSTOKU (ŚRÓDMIEŚCIE) ZE STYCZNIA 1948 R.

W celu głębszej analizy zdecydowano się wykonać syntetyczny obraz zabudowy gęstej z 1938 r.¹⁹ z obszarem zniszczeń zawartych w *Planie inwentaryzacyjnym* z 1948 r. (ryc.1). Pozwoliło to na wyodrębnienie zabudowy gęstej spośród zabudowy luźnej i tere-

nów niezabudowanych, które znajdowały się w centrum miasta i wynikały z chaotycznej struktury przestrzennej przedwojennego Białegostoku, a które mogły zacierać skalę obszaru zniszczonego.

Warte są przytoczenia relacje świadków opisujące obraz miasta. Reporter „Rzeczpospolitej” miesiąc po wyzwoleniu miasta pisał: „*Wojna nie oszczędziła Białegostoku. Zniszczenia rzucają się w oczy przybysza na każdym kroku. Wszystkie fabryki, wszystkie okazałe gmachy, w których mieściły się szkoły, urzędy, czy też szpitale, zostały na kilka dni przed przyjściem Armii Radzieckiej wysadzone w powietrze lub spalone przez specjalne oddziały hitlerowskie*”²⁰.

W roku 1945 A. Potemkowski na łamach „Rzeczpospolitej” pisał: „*Śródmieście Białegostoku leży w gruzach. Mijam parę ulic. Wszędzie to samo: powypalane, szerniałe mury, pył skruszonej cegły [...]. Furor teuto-nicus – ślepy w nienawiści do wszystkiego, co żyje – przeszedł potwornym nonsensem zniszczenia i przez to miasto[...]. Wszędzie gruzy [...] można by sądzić, że to*

Tab. 7. Wykaz zniszczonych nieruchomości na obszarze Białegostoku. Dane dla budynków fabrycznych na obszarze śródmiejskim (1939 r.) zgodne z operatem *Inwentaryzacji*

Osiedla śródmiejskie	Budynki fabryczne					
	Wszystkie (1939 r.)		zburzone		spalone	
	murow.	drewn.	murow.	drewn.	murow.	drewn.
Śródmieście Płn.	211	236	18	5	143	180
Śródmieście Płd.	10	20	6	1	5	17
Razem	221	256	24	6	148	197
Suma poszcz. grup	477		30		345	
Zniszczenia % w poszcz. grupach	100%	100%	10,8%	2,3%	66,9%	76,9%
Zniszczenia % wg poszcz. grup	100%		6,2%		72,3%	
Zniszczenia % na obszarze śródmieścia*	100%		78,6%			

*obszar przedwojennego śródmieścia

Źródło: opr. własne na podst. M. M. Sokółowski, *Odbudowa Białegostoku w latach 1944 – 1949*, op.cit., s.121; APB, Zarząd Miejski, sygn. 73, s. 22, *Wykaz zniszczonych nieruchomości w mieście Białystok*.

¹⁸ *Plan inwentaryzacyjny części miasta Białegostoku (Śródmieście)*, skala 1:5 000, wykonany w styczniu 1948r., w zasobie Departamentu Urbanistyki Urzędu Miejskiego w Białymstoku.

¹⁹ *Stan użytkowania*. Oprac.: Zarząd Miejski w Białymstoku, Biuro Planu Zabudowania; podz. 1:10 000, Białystok dn. 30 XI 1938, I. Tłoczek, w zasobie Departamentu Urbanistyki Urzędu Miejskiego w Białymstoku.

²⁰ Za M.M. Sokółowski, *Białystok w 40-lecie Polski Ludowej*, [w:] *Komitet Miejski Polskiej Zjednoczonej Partii Robotniczej*, pod red. R. Horodelskiego, Białystok 1984, s. 7-8.

Tab. 8. Wykaz zniszczonych nieruchomości na obszarze Białegostoku. Dane dla budynków gospodarczych na obszarze śródmiejskim zgodnie z operatem *Inwentaryzacji*

Osiedla śródmiejskie	Budynki gospodarcze					
	Wszystkie (1939r.)		zburzone		spalone	
	murow.	drewn.	murow.	drewn.	murow.	drewn.
Piaski	42	896	8	1	33	220
Śródmieście Płn.	134	994	52	6	1	580
Śródmieście Płd.	61	619	30	6	0	327
Bojary	32	369	8	13	0	82
Razem	269	2878	106	26	34	1209
Suma poszcz. grup	3147		132		1243	
Zniszczenia % w poszcz. grupach	100%	100%	39,4%	0,09%	12,6%	42%
Zniszczenia % wg poszcz. grup	100%		4,2%		39,5%	
Zniszczenia % na obszarze śródmieścia*	100%		43,7%			

*obszar przedwojennego śródmieścia

Źródło: opr. własne na podst. M. M. Sokółowski, *Odbudowa Białegostoku w latach 1944-1949*, op.cit., s. 121; APB, Zarząd Miejski, sygn. 73, s.22, *Wykaz zniszczonych nieruchomości w mieście Białystok*.**Tab. 9.** Wykaz zniszczonych nieruchomości na obszarze Białegostoku. Dane dla budynków gospodarczych na obszarze śródmiejskim (1939 r.) zgodnie z operatem *Inwentaryzacji*

Osiedla śródmiejskie	Budynki gospodarcze					
	Wszystkie (1939 r.)		zburzone		spalone	
	murow.	drewn.	murow.	drewn.	murow.	drewn.
Śródmieście Płn.	134	994	52	6	1	580
Śródmieście Płd.	61	619	30	6	0	327
Razem	195	1613	82	12	1	907
Suma poszcz. grup	1808		94		908	
Zniszczenia % w poszcz. grupach	100%	100%	42%	0,07%	0,05%	56%
Zniszczenia % wg poszcz. grup	100%		5%		50%	
Zniszczenia % na obszarze śródmieścia*	100%		55,5%			

*obszar przedwojennego śródmieścia

Źródło: opr. własne na podst. M.M. Sokółowski, *Odbudowa Białegostoku w latach 1944-1949*, op.cit., s. 121; APB, Zarząd Miejski, sygn. 73, s. 22, *Wykaz zniszczonych nieruchomości w mieście Białystok*.

OBRAZ MIASTA BIAŁEGOSTOKU PO II WOJNIE ŚWIATOWEJ ...

Tab. 10. Powierzchnia terenów zabudowanych w 1938 r. i terenów zniszczonych w 1948 r.

POWIERZCHNIA TERENÓW ZABUDOWANYCH dane z planu użyt. z 1938r.	Rodzaj zagosp. Terenu	pow. w ha	Obszar zabudowy ha
	zabudowa zwarta	200	1730
	zabudowa gęsta	490	
	zabudowa luźna	1040	
	tereny niezabudowane	2647	
powierzchnia całkowita mias	4377		

POWIERZCHNIA TERENÓW ZNISZCZONYCH dane z 1948r.	Rodzaj zagosp. Terenu	pow. w ha	Obszar zabudowy zniszcz. Ha
	zabudowy zwartej	*	130*
	zabudowy gęstej	116	
	zabudowy luźnej	14	

* brak informacji na temat zabudowy zwartej nie pozwala na dokładne określenie ogólnego obszaru zniszczeń.

Źródło: opr. własne

Warszawa". I dalej: „ulica Mickiewicza [...] i Zarząd Miejski to obecnie centrum miasta. Opoдал Sąd Okręgowy, Urząd Bezpieczeństwa, Wojewódzka Rada Narodowa, PUR. No i park”.²¹

Tak opisywano serce miasta: „od kościoła Farnego do kościoła św. Rocha prowadziła jedynie ścieżka pomiędzy stosami rozbitych – wypalonych murów. Teren dzisiejszego Rynku Kościuszki znajdującego się w centrum miasta stanowiło zwalisko gruzów i sterczących kominów. Jedna z kamienic ocalała w połowie. Wyglądała jak dziecięca zabawka rozcięta na pół. Widoczne były schody, po których na trzecie piętro wchodził mieszkający tam ludzie i ich kozy, które żywiły się chwastami porastającymi gruzy”²²

Wacław Białkowski tak wspominał ogólny obraz miasta: „Miasto było strasznie zniszczone, oglądane z samolotu przedstawiało jakiś „obarzanek” z pustym środkiem po śródmieściu i ocalałymi peryferiami”.²³

Obecnie dzięki odnalezieniu w archiwach amerykańskich zdjęć Luftwaffe z 1944 r. jest możliwość obejrzenia skali zniszczeń.²⁴

Rynek Kościuszki – historyczne centrum miasta – stracił pierzeję południową (przedwojenną dzielnicę Szulchojt – na zdjęciu od Rynku Kościuszki do Rynku Rybnego trudne jest nawet rozpoznanie przedwojennej siatki ulic), zachodnia pierzeja została spalona, a kwartał obejmujący szereg uliczek również zniszczony. Pierzeja północna – z wypalonymi budynkami (*Plan*

inwentaryzacyjny wskazuje zniszczenia w skali 66-100%). Legenda *Planu* precyzuje, że budynki mieszkalne ogniotrwałe zniszczone w skali od 10 do 30% oraz od 31 do 65% nadawały się do odbudowy. Budynki od 66 do 100% nie były do niej przeznaczone.

Lepiej zachowała się ulica Kilińskiego, choć również planowo niszczone – według informacji z *Planu* stan zniszczenia budynków wynosił od 31 do 65% (wyłącznie 3 budynki posiadają dachy). Podobnie było z południową pierzeją ulicy Lipowej – na odcinku od Cerkwi św. Mikołaja w kierunku kościoła Św. Rocha zniszczenia na poziomie analogicznym do Kilińskiego. Na zdjęciu lotniczym widoczne jest, że wszystkie budynki są wypalone. Najlepiej zachowanym odcinkiem ulicy był fragment od ulicy Waryńskiego w kierunku kościoła Św. Rocha. W przyszłości wymusi to rezygnację z niektórych rozwiązań urbanistyczno - architektonicznych planowanych w latach 50-tych.

W historycznej części śródmieścia, położonej na północ od ulicy Lipowej, obraz zniszczeń jest trudniejszy do określenia. *Plan inwentaryzacyjny* i zdjęcie lotnicze wyraźnie ukazują skalę destrukcji w kwartałach między ulicą Sienkiewicza i obecną Zamenhofska. Natomiast już oba materiały nie dają jednoznacznego wyjaśnienia co do losu terenów po byłym getcie. *Plan* wskazuje na kompletne zniszczenie ulicy Kupieckiej i kwartałów między nią a Nowym Światem. Zdjęcie lotnicze z 1944 r. ukazuje, przynajmniej z tej perspektywy,

²¹ Za M.M. Sokolowski: A. Potemkowski, *Jadę na wschód*, „Rzeczpospolita”, nr 211, 7 sierpnia 1945 r., s. 5.

²² Za M.M. Sokolowski: A. Dobroński, *Historia miasta*, Białystok 2001, s. 183.

²³ Za M.M. Sokolowski: W. Białkowski, *Wspomnienia o pracy w województwie białostockim w latach 1944-49*, [w:] *Rocznik Białostocki*, t. V, Białystok, s. 6.

²⁴ Zdjęcia lotnicze Luftwaffe, wrzesień 1944 r., National Archives College Park, USA.

stan zachowania na dobry (tylko nieliczne budynki są wypalone, a na pewno nie są zburzone).

Najlepiej zachowaną częścią miasta była ulica Warszawska, która poza zniszczonym magistratem nie ucierpiała, przynajmniej według informacji z *Planu*. Podobnie było z zespołem gmachów publicznych przy ulicy Mickiewicza i na osiedlu urzędniczym przy ulicy Świętojańskiej.

Warto byłoby w tym miejscu omówić zniszczenia w poszczególnych zespołach przemysłowych. Całkowitej destrukcji uległy tereny fabryczne zlokalizowane przy ulicy Jurowieckiej. Plan wskazuje, że żaden z nielicznych budynków, które przetrwały, nie nadawał się do odbudowy. Podobnie było z przemysłem zlokalizowanym przy ulicy Kolejowej. Czynne pozostały (na rok 1948 r.): zespół południowy (ulica Świętojańska, Augustowska), zespół przy ulicy Ryskiej i Poleskiej. Należy wziąć pod uwagę, że *Plan* był sporządzony w 1948 r. - od pierwszych dni po wycofaniu się wojsk niemieckich podejmowano wysiłki wspierane przez władze w celu uruchomienia produkcji przemysłowej.

PODSUMOWANIE

Charakter zniszczeń był totalny, jak i wojna. I jak napisała dr M. Dolistowska: „*Białystok, jedyne w swoim rodzaju miasto, na którego kształt przestrzenny i klimat życia codziennego złożyła się zarówno spuścizna rodu Branickich, dziedzictwo wielokulturowego dziewiętnastowiecznego miasta przemysłowego, jak i niemałe osiągnięcia lat międzywojennych – ten dawny Białystok bezpowrotnie przestał istnieć*”.²⁵

Zniknęły całe części i kwartały historycznego centrum, jednak w strukturze całego śródmieścia przetrwało wiele fragmentów przedwojennej tkanki miejskiej. Główne ulice zostały wypalone, ale pozostały często budynki w podwórkach i liczne budynki w bocz-

nych ulicach, co widać dokładnie na zdjęciu lotniczym. To fragmentaryczne dziedzictwo, przypominające kawałki z rozbitego naczynia do dziś jest trudnym zagadnieniem dla urbanistów. Na starym powstał nowy układ urbanistyczny, wciąż z elementami starego, dzisiaj już zagadkowymi dla nieświadomego odbiorcy przestrzeni miejskiej.

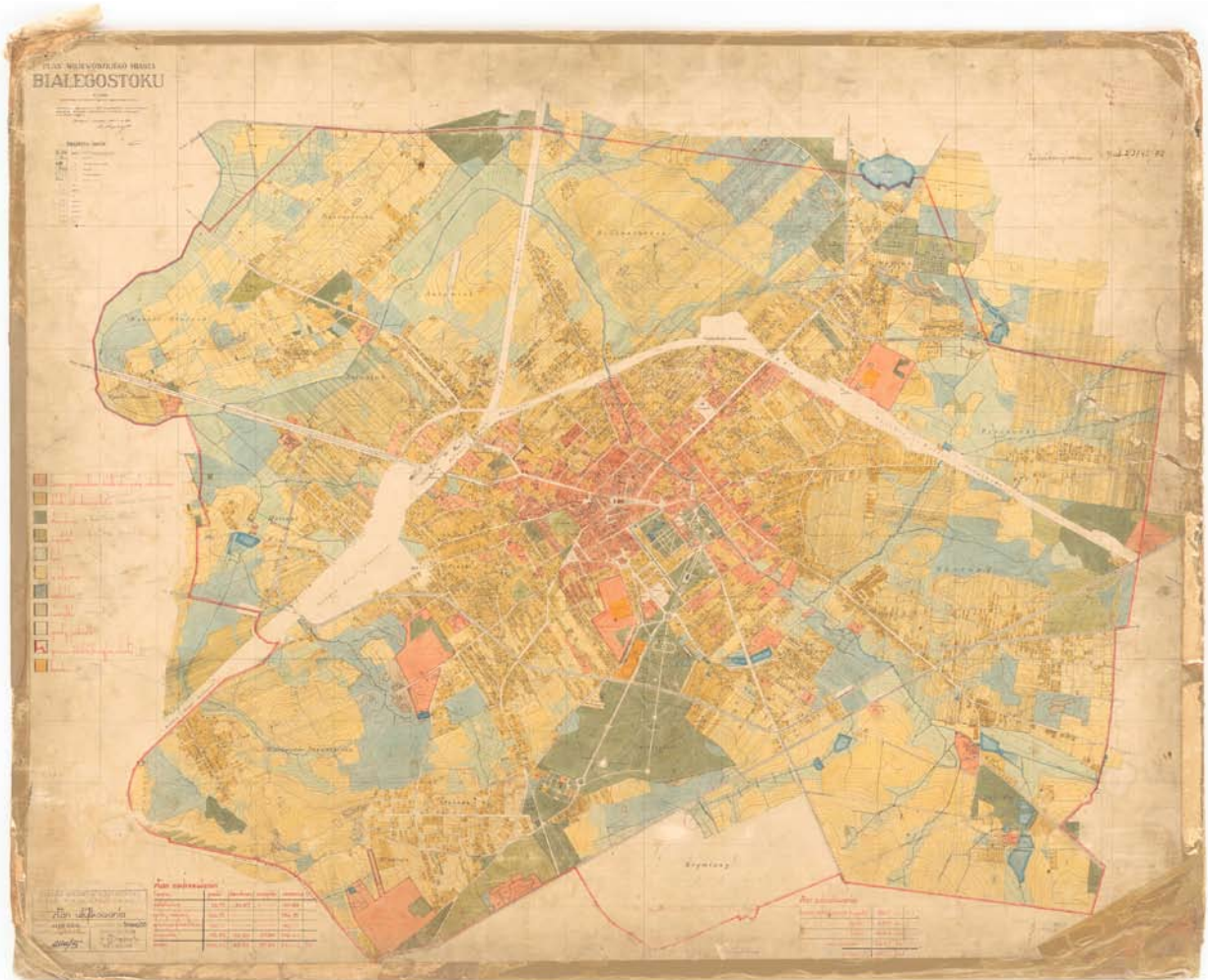
Ówczesny stan zagospodarowania miasta miał kluczowe znaczenie dla przyszłych decyzji planistycznych. Nierealne przed wojną a postulowane przez prof. I.F. Tłoczka wyprowadzenie przemysłu włókienniczego z obszaru śródmieścia wskutek kataklizmu II wojny światowej stało się rzeczywistością. Za kilka lat, w 1948 r. powstanie kombinat włókienniczy Fasty, jako realizacja założeń z 1939 r. W latach pięćdziesiątych będą się kształtować dwa nowe założenia urbanistyczne – ówczesna Aleja 1 Maja (obecnie J. Piłsudskiego) i reprezentacyjna aleja z najważniejszymi gmachami użyteczności publicznej nowych władz PRL – dzisiejsza ulica M. Skłodowskiej-Curie. W planie I.F. Tłoczka i S. Zielińskiego pierwotnie zamykająca oś barokową pałacu, w kolejnych planach ogólnych z przesuwaniem środkiem ciężkości na oś poprzeczną i finalnie zlokalizowanymi gmachami sądów i Domem Partii przy obecnym Placu Uniwersyteckim. Ta lokalizacja była naturalna po wyburzeniu znajdującej się tam dzielnicy żydowskiej i przejęciu przez państwo nieruchomości pozostawionych.

Zagadnienia własnościowe będą kolejnym etapem badań autora tego artykułu. Planistycznie determinowały one przyszłe rozwiązania urbanistyczno – architektoniczne.

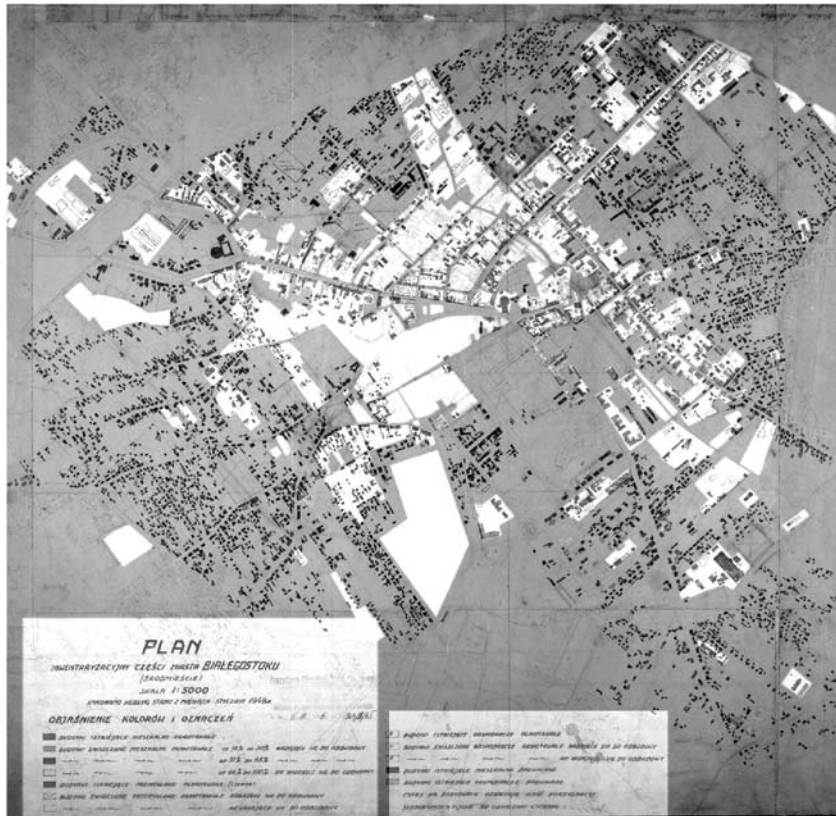
Powyższe próby analizy zniszczeń nie umniejszają rozmiaru tragedii, jaką była II wojna światowa. Sprowadzenie tragedii ludzkiej do liczb nie było zamiarem autora, ale próbą odpowiedzi na pytanie, jaki wpływ zniszczenia II wojny światowej miały na współczesną przestrzeń.

²⁵ M. Dolistowska, J. Szczygiel-Rogowska J., J. Tomalska, *Białystok nie tylko kulturalny...*, op. cit., s. 90.

OBRAZ MIASTA BIAŁEGOSTOKU PO II WOJNIE ŚWIATOWEJ ...

Ryc.1. Stan użytkowania. Oprac.: Zarząd Miejski w Białymstoku, Biuro Planu Zabudowania; Białystok dn. 30 XI 1938, I. Tłoczek, w zasobie Departamentu Urbanistyki Urzędu Miejskiego w Białymstoku.

Ryc. 2. Obszary ze zniszczoną zabudową na Planie inwentaryzacyjnym z 1948 r. z zaznaczoną zabudową gęstą i zwartą z Planu stanu użytkowania z 1938 r., oprac. M. Chodorowski.

Ryc. 3. Zdjęcie lotnicze Luftwaffe, National Archives College Park, wrzesień 1944r. Ukazuje zniszczenia na obszarze śródmieścia Biłogostoku.

LITERATURA

1. **Dobroński A.**, *Białystok – historia miasta*, Zarząd Miasta Białegostoku, Białystok 1998.
2. **Dobroński A.** (red.), *Historia Białegostoku*, Fundacja Sąsiedzi, wyd. I, Białystok 2012.
3. **Dolistowska M., Szczygieł – Rogowska J.**, Tomalska J., *Białystok nie tylko kulturalny, okres powojenny lata 1944-46*, Instytut Wydawniczy Kreator, wyd. I, Białystok 2008.
4. **Sokołowski M.M.**, *Odbudowa Białegostoku w latach 1944 – 1949*, Uniwersytet w Białymstoku, Wydział Historyczno-Socjologiczny, Instytut Historii, Białystok 2006.

ŹRÓDŁA ARCHIWALNE

1. Operat *Inwentaryzacji stanu zagospodarowania miasta Białegostoku – 1948r.*, w zasobie Departamentu Urbanistyki Urzędu Miejskiego w Białymstoku:
 - a. Materiał opisowy;
 - b. Ankieta;
 - c. Stan Posiadania terenów w osiedlu;
 - d. Wykaz Nr I – własność nieruchomości Państwa;
 - e. Wykaz Nr II – upaństwowione przedsiębiorstwa przemysłowe;
 - f. Wykaz Nr III – nieruchomości przeszele na własność Państwa z mocy specjalnych ustaw (poniemieckie);
 - g. Wykaz Nr IV – własności nieruchomości Zarządu Miejskiego;
 - h. Ilość budynków i rodzaj zabudowy;
 - i. Wykaz Nr Va – państwowych przedsiębiorstw handlowych;
 - j. Wykaz Nr Vb – spółdzielni;
2. *Stan użytkowania*. Oprac.: Zarząd Miejski w Białymstoku, Biuro Planu Zabudowania; podz. 1:10 000, Białystok dn. 30 XI 1938, I. Tłoczek, w zasobie Departamentu Urbanistyki Urzędu Miejskiego w Białymstoku,
3. *Plan inwentaryzacyjny części miasta Białegostoku (Śródmieście)*, skala 1:5000, wykonany w styczniu 1948r., w zasobie Departamentu Urbanistyki Urzędu Miejskiego w Białymstoku;
4. *Plan Program Ogólnego Planu Zagospodarowania Przestrzennego Miasta Wojewódzkiego Białystok*, Archiwum Państwowe w Białymstoku, Okręgowy Urząd Likwidacyjny 107. Plan zagospodarowania miasta dołączony do spisu wyłączonych spod sprzedaży i dzierżawy nieruchomości porzuconych na terenie miasta Białegostoku;
5. Zdjęcie lotnicze Luftwaffe, National Archives College Park, wrzesień 1944r.
Artykuł napisany w ramach realizacji pracy statutowej S/WA/01/2011

- k. Wykaz Nr Vc – ilościowe zestawienie prywatnych przedsiębiorstw handlowych;
- l. Wykaz Nr Vd – targowiska;
- m. Wykaz Nr VIa – zakładów przemysłowych państwowych, przedsiębiorstw przemysłowych spółdzielczych;
- n. Wykaz Nr VIb- zakładów przemysłowych i przedsiębiorstw Zarządu Miejskiego;
- o. Zestawienie ilościowe zakładów rzemieślniczych;
- p. Wykaz Nr VII – urzędów państwowych, samorządowych, instytucji społecznych;
- q. Wykaz Nr VIII – przedszkoli i szkół;
- r. Wykaz Nr IX – zakładów kultury i sztuki;
- s. Wykaz Nr X – szpitali i ośrodków zdrowia;
- t. Wykaz Nr XI – zakładów opieki społecznej;
- u. Wykaz Nr XII – mienie opuszczone (pożydowskie).